

TRÄSLOTTEN I VÄSTERLÖVSTA

Av NILS ÅLENIS

Få uppländska socknar hade genomgående så stora och ståtliga manbyggnader på sina bondgårdar under 1800-talets förra hälft som Västerlövsta. Man kunde ha parstugor i två våningar med sju fönsteraxlar på fasaden; stugor i två våningar förekommo även på medelstora och mindre bondgårdar, och antalet rum var ansevärt: praktiskt taget samtliga nybyggda bondstugor under tidsperioden 1810—60 hade 8—9 rum, de flesta av dem med eldstäder. Samtidigt började man bygga på bredden; redan omkring 1820 hade socknen en manbyggnadstyp med tre fönsteraxlar på gaveln.

Dessa byggnader ha obestriddt en viss enhetlig stil. Men samtidigt äro plantyperna starkt skiftande; i ingen uppländsk socken finner man så många olika uppslag till manbyggnadens indelning som i Västerlövsta.

Den förhärskande plantypen under 1700-talet är här liksom i Mellansverige i övrigt parstugan: med kök och helgdagsstuga i byggnadens hela bredd omkring en förstuga med eller utan kammare. Här som eljes förlängs denna stuga under 1700-talets senare hälft ibland med en »framkammare» belägen intill köket.

Det finns ingenting som tyder på, att manbyggnaderna i Västerlövsta voro särskilt stora under 1700-talet. På en större bondgård i Sättersbo (n:r 1: 1) finns jämte den stora manbyggnaden från 30-talet bevarad en äldre stuga, tydligen uppförd under 1700-talets senare del; den förekommer också på en karta från 1791. Sättersbostugan är en envåning parstuga med framkammare vid köket. Den har ganska blygsamma mått på rummen, helgdagsstugan är mindre än köket och

framkammaren endast två meter bred. Stugan saknar förstukammare. Detta sista är ett ålderdomligt drag, som man ofta iakttar på gamla parstugor i norra och västra Uppland, så i manbyggnaderna på Tierps och Österlövsta hembygdsgårdar. Även Kvekgårdens stuga saknade ursprungligen förstukammare. Ett annat ålderdomligt drag i Sättersbostugan är att fönstren sitta tämligen högt över golvet.

På ett par decennier växa dessa parstugor ut till verkliga träslott. Här avbildade manbyggnad från Yttersävnä n:r 3 (äg. Johan Johansson, Staffansbo) är ett ståtligt exempel på 30-talets parstuga (bild 1). Byggnaden är 21 m. lång, den har sex stora och två mindre rum och takhöjden i båda våningarna är ansevärd. Nästan alla rum ha haft målad inredning, vilket tyder på starkt utvecklat behov av representation vid familjefesterna.

Samtidigt har man emellertid börjat bredda manbyggnaderna. I allmänhet uppdyker stugan med två rums bredd på bondgårdarna först omkr. 1880, och förebilden är då en slottsplan från 1600-talet, som präglar många av 1700-talets herrgårdar och prästgårdar: i mitten, mitt för förstugan, ligger festsalen, och på gavlarna har man två ungefär lika stora rum, varav ett av de främre är kök.

Förklaringen till att denna plantyp så pass sent upptas av allmogen är den, att rumsdispositionen knappast tillfredsställde bondens behov. I bondstugan krävdes *två* stora rum, det ena för den dagliga samvaron, det andra för fest. Köket var inte endast matrum och sovrum för hela familjen med tjänstfolk vintertid, det var också platsen för inomhusarbete för både kvinnfolk och karlar. I Östervåla kallas köket av gammalt »sittjestun» — stugan där man sitter. Det andra rummet — det kallas betecknande nog »anderstugan» — var festsalen, helgdagsstugan, som behövdes vid de stora familjefesterna, då man såg släkt och grannar hos sig. I vardagslag användes detta rum till klädstuga och förvaringsrum, även för vissa matvaror.

Också i Västerlövsta upptas herrgårdens plantyp på bond-

gårdarna först omkring 1880. Men redan omkring 1810 hade man här funnit en planlösning, som visserligen liknar herrgårdens så till vida att festsalen ligger rakt fram i förstugan, men dock i stort sett kan betraktas som en rationalisering av parstugans plan.

Efter en förhärjande brand i södra delen av Röcklinge by 1808 uppfördes i en rad fyra tvåvåningsbyggnader, av vilka två ännu kvarstå. I nedre våningen har man förlagt de två stora rummen diagonalt i byggnadskroppen (bild 2). Det tvärgående förstupartiet saknas; byggnaden har alltså endast en tvärgående mellanvägg. Till höger om denna, från fasaden räknat, ligger köket, som upptar större delen av byggnadens bredd. Bakom ligger en smal kammare av samma längd som köket och fönster endast åt baksidan, kallad »si-kammarn». Till vänster om tvärväggen ligger först en smal förstuga och där bakom en bred sal. Förstugan, som löpte efter hela salens längd, fick vid den åt gaveln vettande ändan ett kallrum, använt som skafferii.

Genom denna förändring av planen fick man alltså samma utrymme och samma antal rum som i parstugan med förstukammare. Man fick det stora köket-dagligstugan, festsalen samt en kammare. Men rummen lågo mera samlade, och framför allt: de kunde uppvärmas från *en* murstock i stället för två.

Planlösningen, som ju innebar uppenbara fördelar framför den gamla parstugan, spreds snabbt i socknen. Stugor av Röcklingetypen byggas under 1810-, 20-, 30- och 40-talen i de oskiftade byarna, och efter skiftena på 1850- och 60-talen uppföras de flesta av de nybyggda stugorna efter Röcklingeplanen. Den har, märkligt nog, varit aktuell ännu på 1880-talet, sedan herrgårdens plantyp börjat upptagas. I Röcklinge by byggdes 1881 en stuga med herrgårdsplan, men 1883 en stuga med den rationaliserade parstuguplanen från 1809.

Röcklingetypen har som nämnts ett visst herrgårdsdrag. Ett slags herrgårdsmässig förändring av böndernas bostadsvanor avspeglas faktiskt också i planen. Sidkammaren an-

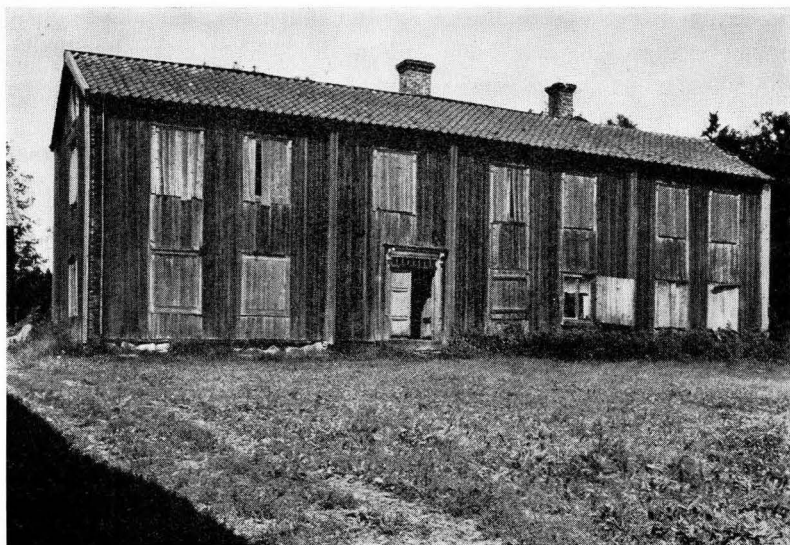

Bild 1. Tvåvånig parstuga med framkammare, ödebyggnad på Yttersävn
n:o 3.

vänds nämligen som husbondfolkets sängkammare. Strängt taget kan den ju också betraktas som en avbalkning av den del av stugan, där eljes denna tid de dubbla tvåvåningssängarna ha sin plats. I sidkammaren uppträder t. o. m. något så herrgårdsmässigt som en sovalkov — för en »imperialsäng» — med garderober (bild 2). I köket lades längs väggen till sidkammaren en enkel tvåvåningssäng (här kallad »jällsäng»; övervåningen, till vilken man här ofta kommer på en stege i ett gavelskåp, kallas »jälla»). I jällsängen lågo de mera vuxna barnen, medan tjänstefolket hade sina sovplatser i dubbla soffbänkar (två sammanbyggda dragsoffor) längs yttre långväggen, pigorna i »övre» (inre) soffan, drängarna i »nedre».

En herrgårdsmässig anordning är ju även det med fönster försedda skafferiet i förstugan. Från Björnsbo berättas att detta skafferiet var försett med järngaller för fönstren (stugan hade tre fönsteraxlar på gaveln och skafferiet alltså även fönster

på denna vägg); det kallades »gröna fängelse», där »hade gubbarna sin sprit», och »där spöka de». Skafterier uppträda märkligt nog också i samband med andra plantyper i Västerlövsta denna tid.

Röcklingetypen förekommer också i angränsande socknar, framför allt i Norrby och Altuna. Den företer emellertid ej där samma utveckling och uppträder i regel ej i byggnader av så stora format som i Västerlövsta.

Medan i Altuna socken Röcklingetypen byggs i en våning med vindsvåning har den i Västerlövsta nästan undantagslöst två våningar. I de äldsta manbyggnaderna av denna typ har övervåningen egendomligt nog en helt annan plan än bottenvåningen: ingen mellanvägg har fått behålla samma plats som på nedre botten och fönstren äro placerade på annat sätt (bild 2 och 3). Tillvägagångssättet var nytt och djärvt, en slags »funktionalism» — som också var medveten om timmerbyggnadskonstens speciella konstruktiva möjligheter.

I de bevarade byggnaderna i Röcklinge samt i en manbyggnad daterad 1821 i Sör Starfors (n:r 2: 17, äg. K. G. Bosell) är övervåningen genom två tvärväggar delad i tre ungefär lika stora avdelningar. Mittavdelningen rymmer en stor förstuga och en ganska liten förstukammare, sidoavdelningarna två rum. I Röcklinge äro dessa rum liksom i 1700-talsherrgården lika breda. I Starforsbyggnaden äro de främre rummen bredare än de bakre, ungefär som i kökshalvan på nedre botten. De främre ha två fönster på gaveln och de bakre ett: här har man sålunda omkr. 1820 kommit fram till en manbyggnad med tre fönsteraxlar på gaveln.

Ehuru övervåningarna i Röcklinge ha två lika breda rum åt gaveln, kan indelningen knappast vara gjord som efterbildning av herrgårdsplanen; dennas mest karakteristiska drag, den stora mittsalen, saknas. Snarast är det så, att man genom att återuppta parstugans två tvärgående mellanväggar vill få möjlighet att här åstadkomma flera smärre rum. Ytterligare något festsal hade man 1809 ej behov av. Man fick med denna indelning fem rum; genom att göra de båda rummen ovan

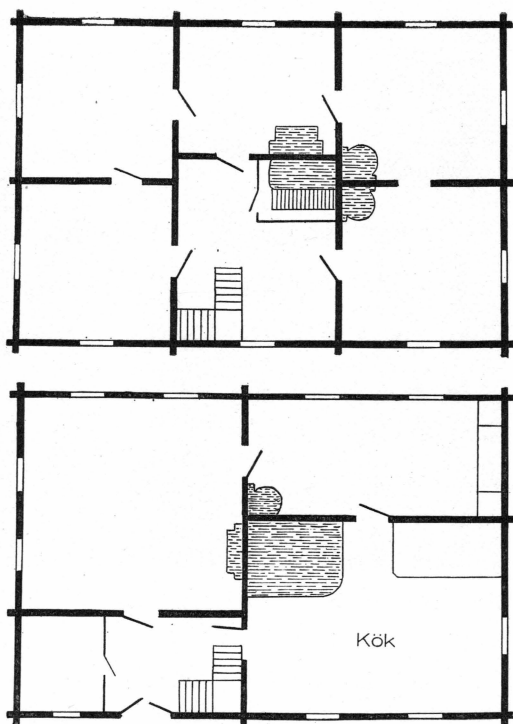

Bild 2. Manbyggnad i två våningar (bottenvåningen nedtill) på Siléns gård i Röcklinge. I köket skafferi på jällsängens plats, i sidkammaren sängalkov.

M. 0 1 2 3 4 5

köket något bredare än dem på andra gaveln fick man eldstäder i tre av rummen.

Senare byggda tvåvåningsstugor av Röcklingetyp avspeglar emellertid alltmer ökade behov av utrymmen för representation. Manbyggnaden å Gårdsjö n:r 1: 3 (äg. Carl Runn), uppförd 1852 (bild 4), har salshalvan likadant indelad i bägge våningarna, medan kökshalvan på övre botten har två lika breda rum. Här fick man alltså *två* stora festsalar, en i vardera våningen. I manbyggnaden på Härvsta n:r 1: 3 (äg. E. Hedén), färdigställd 1862, har övervåningen samma plan som bottenvåningen: här får man *tre* festsalar, en på nedre och två på övre botten. Under byggnadsperioden 1810—60 ökas sålunda successivt utrymmet för festbruk.

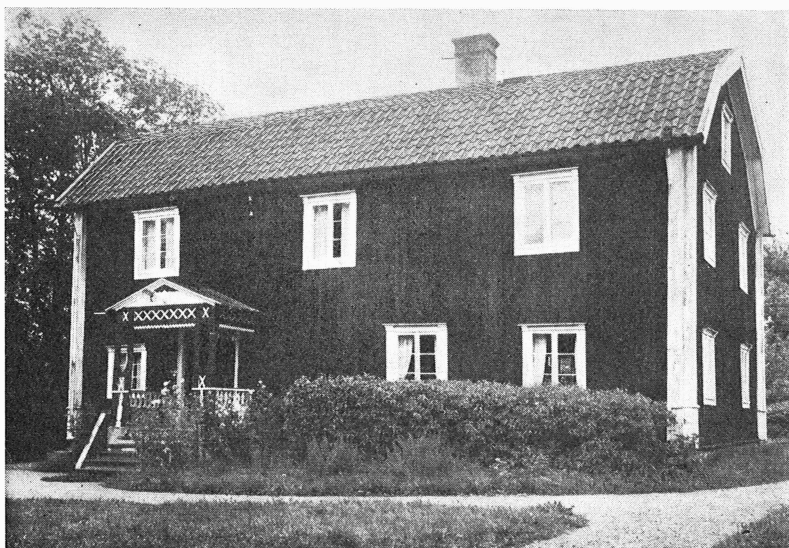

Bild 3. Manbyggnaden på Siléns gård i Röcklinge. Bortre gavelfönstret å n. b. är ett senare påsatt blindfönster.

Ett herrgårdsmässigt drag i exteriören är det brutna taket, som nästan undantagslöst tillhör Röcklingetypen. Byggnaderna ha utom kroppås ofta — särskilt i senare byggnader — tre par sidoåsar, summa sju takåsar, stödda av kraftiga bockkonstruktioner och snedsträvor. För att stödja de väldiga gavelröstena måste man på vinden timra särskilda strävvägg (bild 5), vilka ibland ge upphov till vindskamrar, någon gång med eldstad. I Björnsbo skall det sålunda ha funnits en manbyggnad på en bondgård som haft kakelugn på tredje botten.

Ett drag i exteriören, som man vid tillkomsten av dessa byggnader särskilt lade märke till i bygden var mängden av fönster på den åt bygatan vettande baksidan. Röcklingebyggnaderna hade där fyra fönster i bottenvåningen och tre en trappa upp. Den envåninga parstugan hade ju här av gammalt endast ett fönster, på kammaren. I Röcklinge by, där fyra tvåvåningsbyggnader av den nya typen stodo i rad, döptes bygatan till »glasgatan».

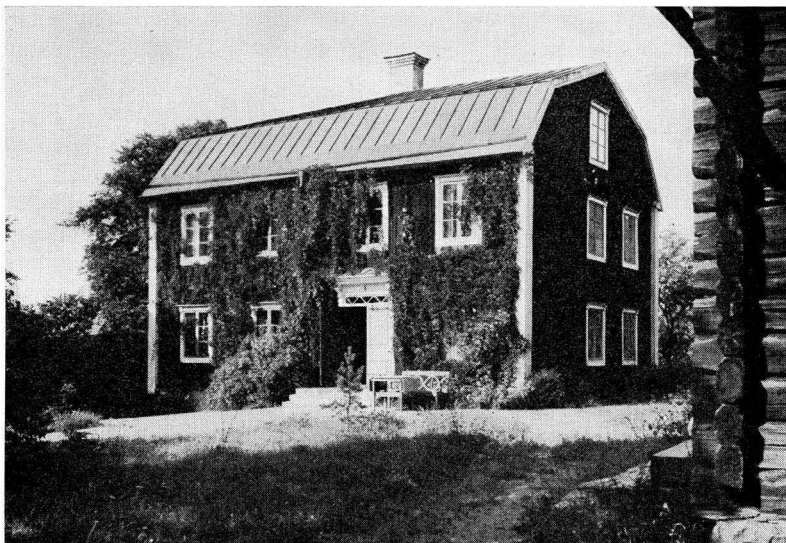

Bild 4. Manbyggnad av Röcklingetyp på Gårdsjö n:o 1:3.

Ehuru man alltså i socknen fått en manbyggnadstyp av ny och mycket rationell planläggning redan 1809 lämnar man ingalunda helt parstuguplanen. Redan Röcklingebyggnadernas övervåning återgriper på denna plan. Och den vid sidan av Röcklingetypen dominerande planen för manbyggnader i Västerlövsta under 1800-talets förra hälft är parstugan med en eller två sidkamrar.

Den äldsta stuga av denna typ, som uppmäts i socknen, är Sör Starfors n:r 2: 30 (äg. H. Andersson), byggd före 1823, då en spishäll med detta årtal har inlagts. Byggnaden tillhörde ursprungligen en mycket stor bondgård, och dess bottenyta är den största som uppmäts i socknen, 156 kvm. (bild 6).

Byggnaden är en envåning parstuga med förstuga och förstkammare i mitten och på sidorna kök och änderstuga med sidkamrar bakom bägge. Bakre långväggen har fem fönster. Förstugan är rymlig och har i mitten en rak trappa upp till vindsvåningen; vid sidan av denna läggs ett skafferi. Att denna

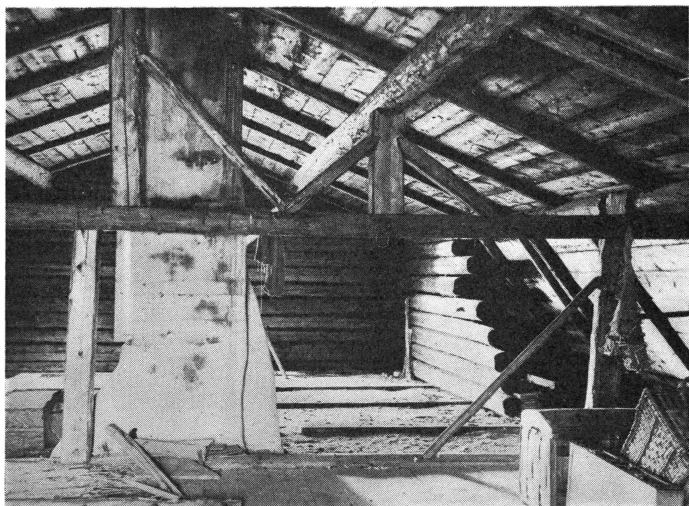

Bild 5. För att stödja de stora gavelröstena timras särskilda strävväggar på vinden. Gårdsjö n:o 1:3.

helt herrgårdsaktiga trappa är ursprunglig visar trappräckets utformning (bild 7). Det stora formatet gör att köket trots sidkammaren snarast är större än 1700-talsstugans kök, det är nästan kvadratisk med kvadratisk spis. Köket har på framsidan två fönster, men på gaveln endast ett, som sitter draget neråt sidkammarväggen för att få mera ljus åt spisen (bild 6). Detta fönster vetter utåt bygatan och här har givetvis matbordet haft sin plats. Den fyra meter långa väggbiten mellan detta fönster och ytterhörnet kan mycket väl vara avsedd för dubbla jällsängar. Att väggfasta sängar kunde placeras på kökets gavelvägg har man exempel på från trakten. I Simtuna har kyrkvärden Johansson i Hårsbäck iakttagit dubbla jällsängar på kökets gavelvägg — som då saknade fönster — och i Erik Ers-gården i Heby by, som detta år nedtagits för Västerlövsta hembygdsförenings räkning, stod den enkla jällsängen (såsom framgick av märken på väggen) vid kökets gavelvägg — matbordsfönstret låg här på bakre långsidan, som vette åt bygatan.

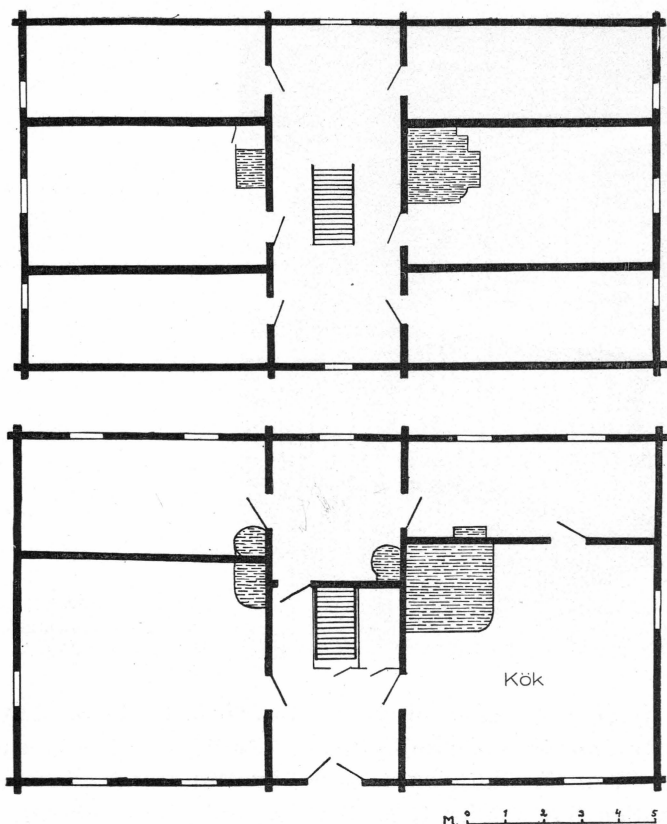

Bild 6. Manbyggnad på Sör Starfors n:o 2: 30. Nedtill bottenvåningen, däröver vindsvåningen.

Byggnaden i Sör Starfors n:r 2: 30, som är den enda bevarade i sitt slag i socknen, har brutet tak och vindsvåning med två eldrum och två kallrum (de senare med ena takhalvan snedrad efter yttertaket) vid vardera gaveln och i mitten en genomgående förstuga med trappuppgången mitt på golvet (bild 6, 7). Liknande vindsplan har en stuga av Röcklingetyp i Fröslunda, Altuna s:n, återuppförd och restaurerad av Altuna hembygdsförening. De smala sidokamrarna ha troligen i Sör Starfors som i Fröslunda tjänstgjort som klädkamrar och sommarkam-

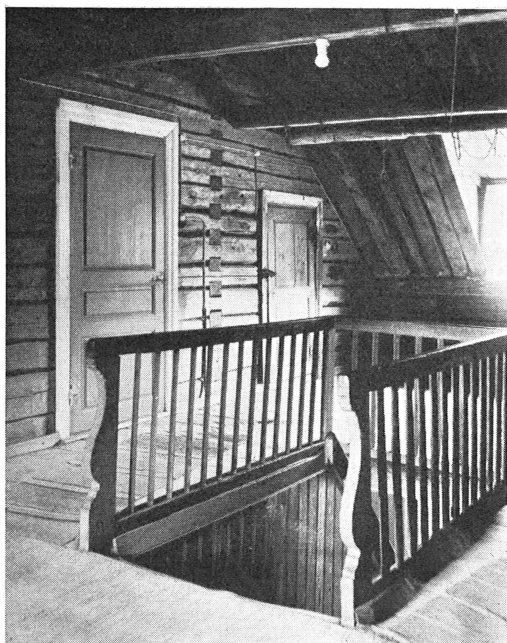

Bild 7. Trappräck i vinds-
våningens förstuga. Sör
Starfors n:o 2: 30.

rar åt gårdens drängar och pigor. Dörrarna till dessa kamrar äro i Sör Starfors tvåfyllningsdörrar (bild 7), vilket kan tyda på att stugan är äldre än 1823 — Fröslundastugan, som på spiselhällen har årtalet 1813, har här trefyllningsdörrar.

Manbyggnaden i Sör Starfors var en synnerligen ändamåls-
enlig byggnadstyp på en storbondegård vid 1800-talets början. Den hade stor dagligstuga och något mindre helgdagsstuga, 5 kamrar med eldstad och 4 kamrar utan, summa 11 rum, och dessutom två förstugor, genom vilka man fick direkt ingång till 9 av rummen. Dagligstugan gav gott utrymme åt arbets- och sovplatser för drängar och pigor vintertid, sidokamrarna på vinden åt sovplatser sommartid. Och allt detta låg samlat inom en i det inre regelbunden, till det yttre tryggt och säkert proportionerad byggnadskropp (bild 8).

En annan typ av parstuga, som helt dominerar vid nybygg-
nader under 1830- och 40-talen, är den som företrädes av fyra

Bild 8. Manbyggnaden på Sör Starfors n:o 2: 30.

av de sex manbyggnaderna i Arnebo by, parstugan med sidkammare endast bakom köket. Den förekommer utspridd över hela socknen, undantagsvis även utom den: en byggnad av Arnebotyp, enligt uppgift uppförd 1816, förekommer sålunda på en större bondgård i Altuna, Högsberga n:r 1.

De bevarade byggnaderna av Arnebotypen äro undantagslöst uppförda i två våningar. En och annan av de äldre har på gammalt sätt sadeltak, eljes har typen i regel brutet tak.

Här avbildade parstuga från Arnebo n:r 1 (äg. systrarna Johansson) står icke på ursprunglig plats i byn, den är utflyttad vid skiftet 1858 och har samtidigt delvis omändrats (bild 9, 10). Sålunda flyttades väggen mellan köket och sidkammaren då enligt uppgift en aln inåt köket; förmodligen upptogs därvid också fönstret på sidkammarens gavelvägg. Även trappan upp till övre våningen ändrades antagligen; tidigare har den säkerligen haft samma typ som nuvarande trappan upp till vinden.

På spishällen står: OOS BID 1839. Enligt uppgift av nu-

varande ägarna, döttrar till Olof Olssons sondotter, är den uppförd i byn 1836. Även manbyggnaden på kyrkvärden Johan Johanssons gård i byn är uppförd samma tid; på hällen står 1836.

Övre våningen i dessa stugor bibehåller parstugans två tvärgående mellanväggar. Men i övrigt placerar man mellanväggarna efter behovet av utrymme i varje särskilt fall. I detta fall är rummet ovan understugan delat i ett bredare främre och ett smalare bakre rum, ungefär som understugan i Sör Starfors, och sidkammaren har liksom där ingång från förstukammaren. Utrymmet ovan kökspartiet är däremot delat i två lika breda rum (bild 9). Här har man alltså en stor festsal på nedre botten och en något mindre på övre.

I senare byggda parstugor av Arnebotyp kan man märka samma tendens att utveckla festrummen som kännetecknar Röcklingetypen. I en manbyggnad på Norr Hårsbäck n:r 1: 6 (äg. Fredr. Olsson), byggd strax före 1845, har man samma plan på övre botten som på nedre. Här fick man alltså två stora festsalar, en i vardera våningen. Att det i bägge fallen är fråga om festsalar visar den rika dekorationen.

Vad som först slår en när man kommer in i manbyggnaderna i Arnebo är rymligheten. Alla utrymmen äro rikligt tilltagna, och takhöjden närmar sig och överstiger ibland 3 meter. T. o. m. förstugorna äro stora: särskilt den övre förstugan på Arnebo n:r 1 (som gjorts bredare än nedervåningens genom tillbakaflyttning av förstukammarväggen) verkar helt herrgårdsmässig.

Herrgårdsaktiga verka också de stora festsalarna. Understugan (»narstuggun») på Arnebo n:r 1 har en golvyta av ungefär 9×6 meter, två fönster på framsidan, två på gaveln och ett på baksidan. Kubikutrymmet i denna sal räcker mer än väl för en modern fyrarumsvåning (bild 11).

Arnebo n:r 1 är väl att märka ingalunda någon större bondgård. Den odlade jorden är nu 36 tunnland, men 12 tunnland har tillköpts efter skiftet; gården hade sålunda under 1800-talets förra hälft 24 tunnland jord. Normalstorleken i socknen

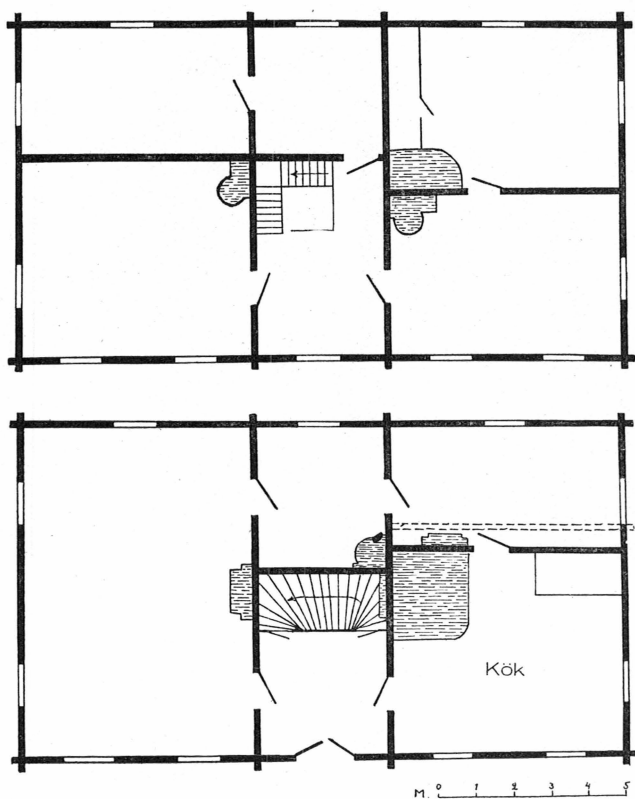

Bild 9. Manbyggnad i två våningar på Arnebo n:o 1 (bottenvåningen nedtill). Den prickade väggen anger sidkammareväggens ursprungliga läge. I köket jällsäng.

samma tid tycks ha varit 40 tunnland, men det har också förekommit bondgårdar med 80—100 tunnland jord. På såväl större som mindre bondgårdar i socknen byggde man följaktligen dylika träslott.

Arnebotypen, som utgår från parstugan, har givetvis ålderdomligare karaktär än Röcklingetypen. Huruvida den i verkligheten är äldre eller uppkommit under inflytande av den modernare Röcklingetypen är en fråga som tills vidare må lämnas öppen — endast en metodisk undersökning av hela den

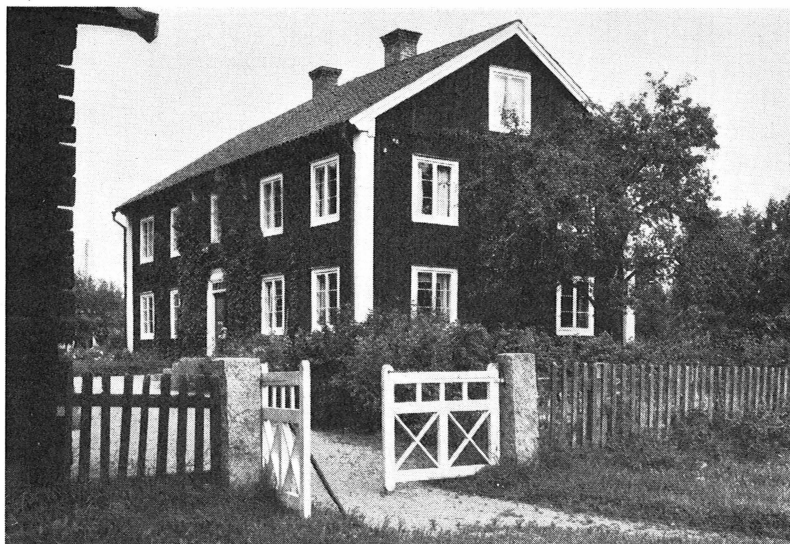

Bild 10. Manbyggnaden på Arnebo n:o 1.

omgivande traktens timmerbyggnadskonst kan ge svar på frågan.

Alla dessa byggnaders yttre och inre dekorativa utstyrsel är rik och förnäm. Ytterdörrar och dörromfattningar äro vackert arbetade. Ytterdörrarna äro utan undantag dubbeldörrar med rik listverksindelning och skurna stjärnor m. m. (bild 12), och de ofta förekommande förstukvistarna ha en säregen utformning. Oftast bära profilerade hörnbräder upp ett tak med underpanel, under taket löpa genombrutna friser med gustavianska motiv i gallerverk, cirkclar m. m. (bild 3) och på gavelfältet förekomma genombrutna, pålagda eller målade ornament. Ibland består kvisten av ett skärmtak med segmentformad gavel, stödd på skurna konsoler. Dessa kvistar, som äro en säregenhet för Västerlövsta och kringliggande socknar, föregripa ibland faktiskt schweitzerstilens verandor ett halvsekel senare.

De flesta rummen dekoreras med målning på papper, sär-

Bild 11. Stora salen å nedre botten («narstuggun») på Arnebo n:o 1. Soffan står mellan gavelväggens båda fönster.

skilt under 1840-talet. Nedtill löper oftast under mittelbands-listen en marmorerad och kvaderindelad sockel och ovan denna ha väggytorna en i form och färg synnerligen omväxlande och rik schablonmålning, upptill avslutat med en målad fris. Dekorativ målning förekommer även i förstugorna. Manbyggnaden på Arnebo n:r 1: 5 («Riksdagsmans», äg. Olsson & Rosenlund) hade i både nedre och övre förstugorna väggarna dekorerade med sjömotiv inom ramverk med marmorerade socklar nedtill; dekorationen är numera synlig blott i en skrub i trappan.

Märkligt nog timrades dessa stora träslott i regel icke på byggnadsplatsen i byn. De byggdes i skogarna — det kallades att »timra i kallknut» — för att sedan de torkat över en sommar nedplockas och återuppsättas i byn. Förfaringssättet, som är känt även från norra Uppland (Åkerby bruk i Österlövsta s:n), förefaller märkligt, men var på många sätt rationellt. Det är mycket lättare att bearbeta färskt timmer än torrt och

eggverktygen sletos mindre, även därför att timret icke släpats i grus och sand. Och där uppe i timmerskogen kunde man direkt välja ut just de längder och dimensioner man behövde för alla väggar och takkonstruktioner i dessa timmerslukande byggnader. När timret torkat och blivit lättare att hantera togos byggnaderna ned och forslades på vinterföret till byggnadstomten för att återuppföras. Det var ett slags »färdiga trähus» — långt före de moderna.

*

Hur skall man förklara denna över hela socknen spridda, livliga byggnadsverksamhet under 1800-talets förra hälft, detta nästan plötsliga behov av rymliga, rumrika, vackert dekorerade manbyggnader, denna enhetliga stil och samtidigt den frihet från slentrianmässighet, den »funktionalism» och den uppslagsrikedom som avspeglas i Västerlövstaböndernas stora timmerslott?

Till att börja med måste man konstatera att socknen bildat en sluten bygd, genom stora och delvis oländiga skogsområden skild från grannsocknarna. Genom socknen flyter Örsundaån med tillflöden; södra delen av socknen, upp till Heby by, består praktiskt taget endast av denna dalgång. Vid Heby mottar Örsundaån ett tillflöde från den numera nästan försvunna Arnebosjön och dess vattenområde. De båda vattendragen i socknens norra del, Örsundaån och Arnebobäcken, grena sig kring Dalkarlsåsen, som från Heby by sträcker sig nästan oavbrutet norrut över Dalälven långt upp i Gästrikland; åsen slutar här vid Heby by med en åsklack, på vilken Västerlövsta kyrka är belägen.

Örsundaåns dalgång och Dalkarlsåsen äro gamla betydelsefulla trafikleder. Dessutom korsades socknen av den gamla vägen från Uppsala till Dalarna, som österifrån över Hällstigen löpte in i socknen vid Sörby och följde socknen upp till Arnebo, där den ånyo vek västerut mot Sala.

Västerlövstaborna bodde alltså långt före järnvägarnas tillkomst vid en trafikknutpunkt. Här gingo viktiga vägar åt norr

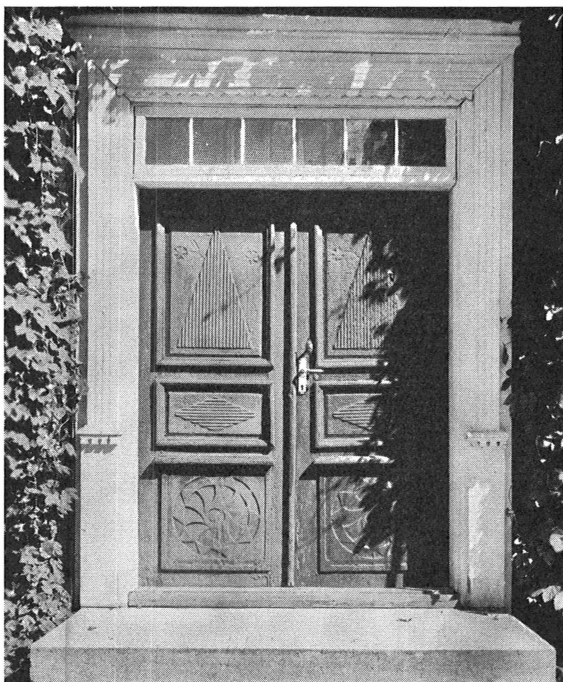

Bild 12. Ytterdör-
rar och dörromfatt-
ning på Arnebo
n:o 1.

och söder, öster och väster. Långväga foror drogo genom socknen. Och bland dem som »lågo på vägarna» märktes framför allt Västerlövstaborna själva.

Att »ligga på vägarna» ansågs inte naturligt och riktigt i alla bondebygder. Men här var det något alldeles självklart. Västerlövstaborna voro av gammalt beresta, de foro till Falun, Västerås, Enköping, Gävle, Uppsala och Stockholm, de företogo ibland resor långt in i Dalarna och ända upp i Hälsingland. I själva verket var det — berättade de gamla — bara odågor som inte »lågo på vägarna». De blevo fattiga och litet ansedda i bygden.

Vad gjorde man på vägarna? För det första sålde man egna produkter, spannmål, gryn, mjöl, brännvin och annat som man fick av jorden, vidare träkol, plank och bräder, bark och annat som man fick av skogen.

Bild 13. Bygdens södra del består av en bred sänka omkring den slingrande Örsundaån. Bilden tagen från Sörby by mot sydväst.

Jordbruket var lönsamt, jorden i dalgångarna bördig. Och bönderna voro vakna och företagsamma, måna om förtjäns-terna och snara att ta tillvara marknadstillfällena.

Medelstorleken på en bondgård under 1800-talets förra hälft var omkr. 40 tunnland brukad jord — skogen räknades inte. Hälften av jorden låg ju under tvåskiftesbrukets tid i träda, och av den brukade jorden försåddes efter gammalt hälften — den nygödslade delen — med råg. På 10 tunnland jord kunde man efter 6:e kornet få 60 tunnor. För utsäde till nästa år spardes 10 tunnor och för konsumtion hos en familj av ordinär storlek på en dylik gård får man beräkna åtgick ungefär 12 tunnor — man åt långt mera råg förr än nu, särskilt som gröt. Man kunde följaktligen under goda år sälja i medeltal 38 tunnor råg. Under 1800-talets början varierade rågpriset mellan 10 och 14 riksdaler tunnan: en medelstor bondgård kunde följaktligen sälja råg för omkring 400 riksdaler under goda år!

Bild 14. Manbyggnad av Arnebotyp på Röcklinge n:o 1:17, färdigställd 1845 enligt årtal på vinden.

Även om man normalt kunde sälja blott hälften av vad som här beräknats fick man in stora pengar för rågen. Två hundra riksdaler var mycket pengar på en tid, då skatterna gingo till högst ett par tiotal riksdaler och den kontanta piglönen var några riksdaler. Ännu så sent som 1875 hade en piga i kontant årslön 8 kronor.

Vad man eljes behövde kontanta pengar till var inte så mycket. På en bondgård av normalstorlek köptes salt och järn, salt sill på våren och salt strömming på hösten, ett skålpund kaffe och ett skålpund socker. Sillen var här kanske den dyraste posten: en fjärding sill betalades på 1840-talet med 3—4 riksdaler. Järn fick man denna tid som betalning för körslor — därom mera nedan — eller för tråkol. Allt övrigt fick man ur den egna jorden.

Förutom råg såldes även något korn, ibland i form av malt. Under våtår sålde man mera malt: intet gick sålunda helt till spillo. Dessutom hade man skvaltkvarnar i de små bäckarna,

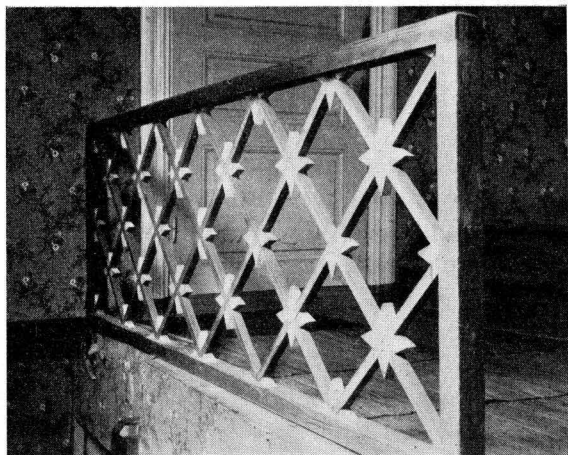
som flöto ner mot Örsundaån eller Arnebobäcken och som tidvis hade god fart. År 1863 voro 17 kvarnar och sågar i gång inom socknen.¹ Mjölet gav ännu bättre inkomst och var mer lättsålt. Man malde även gryn och sålde när det fanns avsättning härför. Och flera av bönderna sålde brännvin. Den siste gårdsbrukaren i Erik Ers-gården i Heby, Erik Larsson (f. 1856) har berättat, att hans farfar, Erik Ersson, sålde brännvin till och med i Dalarna och Hälsingland. Häradsdomare Ivan Erikssons från Hårsbäck svärfar (f. 1821 i Bruskebo) brukade sälja brännvin i Nora när kyrkfolket kom ur kyrkan. När säden blev dålig brände man mera brännvin och gav sig ut och sålde. Resekostnaderna voro inte stora: man fick ett höfång för en sup i gårdarna, och även mat fick man mot lite brännvin. Kyrkvärden Johan Johansson i Arnebo har omtalat att hans farfar i Hårsbäck (f. 1810 i Simtuna) sålde brännvin i Falun. En gång fick han resa tre veckor i Dalarna innan han blev av med brännvinet, och hemma trodde de att han kört ner sig i en sjö.

Men Västerlövstabönderna förstodo också märkvärdigt tidigt att få pengar ur skogen. På de små enbladiga bondsågarna sågades bräder och plank, som såldes framför allt i Västerås och Enköping. Innan man högg ved till kolning tog man granbark, som dels användes till underlag i tjärdalarna, dels såldes till garvare i städerna. Flera bönder brände tjära, en del blott till husbehov, andra till avsalu.

En viktig post på skogens konto var träkolet. Kolningen hade gamla anor här. Enligt jordeboken av 1539 betalade Västerlövstabönderna en del av skatten i form av träkol, som troligen levererades i Sala.¹

Ett särskilt uppsving tog försäljningen av träkol tydligen, sedan Alexander Seton år 1791 flyttade järntillverkningen från Ramsjö bruk till det i norra delen av socknen belägna Molnebo. Bönderna fingo nu, särskilt i byarna norr om Heby (Arnebo m. fl.), en god förtjänst genom kolningen till järnbruket. En välskött mila gav enligt uppgifter från omkr. 1850 en förtjänst av omkr. 100 kronor — en anseelig extrainkomst. Härtill kom,

Bild 15. Trappräck
på ö. b. i manbyggnad av Röcklingetyp
på Ål n:o 3: 3,
uppförd 1840.

att man gjorde sig förtjänster genom täta foror med malm från Springargruvan (Sala) m. fl. gruvor till Molnebo och stångjärnsforor från Molnebo till Enköpings kaj. Nu fick man också järn i utbyte mot arbetsprestationer. Gjutjärnshällarna i socknens manbyggnader med namnen och årtalen — som nu ha varit till värdefull hjälp vid undersökningen av socknens byggnadskonst — äro gjutna i Molnebo. Man har fått dem i avräkning för körslor. Och bruket gav också förtjänst av annat slag: på den månatliga »marknaden» i Molnebo fingo bönderna utan större möda avsättning för många av sina lantbruksprodukter — även sådana som inte med fördel kunde säljas på andra marknadsplatser.

Bygden blomstrade upp. Det kom pengar på kistbottnarna och silver i skåpen. Och bönderna byggde sig verkliga träslott, stora och rumrika byggnader med förnämlig utstyrsel.

★

Frågar man folk från andra trakter vad de anse om Västerlövstaborna, får man höra att de framför allt ansågos ha två egenskaper: de voro »sturska» och de voro »snåla». Sturskheten begriper man sedan man varit på besök i några av de

stora träslotten. Den var blott det naturliga självmedvetande, som följer en burgen ställning, ett stort hus, ett stort umgänge. Och snålheten — det var avundsamma grannsockenbors syn på en idog och klok bondebefolkning, som påpassligt tog vara på alla slags arbetsförtjänster, och som var försiktig med utgifterna. Västerlövstabönderna voro försiktiga, utom då det gällde hemmets utstyrsel och hemmets representativa skyldigheter. Där sparade man inte. Gästfriheten var stor i bygden — och är det fortfarande. I vardagslag kunde man ta sig fram ganska sparsamt. Men i helgerna, årets och familjelivets, framför allt de senare, ha Västerlövstabönderna i hög grad tillämpat den bland svenska bönder gängse levnadsregeln: »ska de vara så ska de vara».

Västerlövstaborna voro bönder — men samtidigt affärsmän. Det är kanske därför ingen tillfällighet, att här i Västerlövsta vuxit fram — man kan säga ur bondejord — ett stort och blomstrande industri- och affärsföretag: firman Olsson och Rosenlund. Bröderna Johan och Gustaf Olsson, som jämte byggmästare Axel Rosenlund grundade den kända firman och övertogo den rörelse, som tidigare Axel Rosenlund ensam bedrivit, voro bondsöner; större delen av det kapital som gav firman dess utvecklingsmöjligheter kom från kistbotten i en bondgård i Heby by. Och de som ägde riksdalrarna hade båda, ehuru på olika sätt, den läggning, som av gammalt utmärkte befolkningen: de voro arbetsamma och driftiga, de voro försiktiga och omsynta, men hade samtidigt affärsmannens vakna blick för avsättningsmöjligheterna — egenskaper nedärvda efter generationer av handlande Västerlövstabönder.

N O T.

¹ Dessa uppgifter från en hembygdsbeskrivning över Västerlövsta av E. VIHAGEN, manuskript 1931, som förf. fått ta del av genom prosten Ström.